

2. Гончаренко В.В. Фінанси кредитних спілок України: положення і процедури / В.В. Гончаренко. – К.: Канадська Програма розвитку кредитних спілок в Україні, 2000. – 203 с.

3. Гончаренко В.В. Про зміну концепції розвитку системи кредитної кооперації та її можливий вплив на кредитно-кооперативний сектор національної економіки / В.В. Гончаренко. – Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. – № 5 (50). – 2011. – С. 99-107.

4. Звіт національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг за 2015 рік – Режим доступу: <http://nfp.gov.ua/content/rzviti-nascomfinposlug.html> – Заголовок з екрану.

5. Леонов С.В., Олещук М.Г. Аналіз проблем, перспектив і тенденцій діяльності кредитних спілок України / С.В. Леонов, М.Г. Олещук. – Вісник Української академії банківської справи. – № 1 (36), 2014. – С. 34-37.

6. Підсумки діяльності кредитних установ за I квартал 2016 року: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nfp.gov.ua/files/DepFinMon/ks_1%20kv%202016.pdf – Заголовок з екрану.

7. Пожар А.А. Кредитно-кооперативний сектор економіки європейських країн: монографія / А.А. Пожар. – Полтава: РВЦ ПУЕТ, 2013. – 278 с.

8. Стадник А.А. Розвиток кооперативного руху в Україні / А.А. Стадник // Фінанси України. – 2004. – № 7. – С. 104–110.

9. Терещенко П. Напрямки розвитку кредитних спілок в Україні // Фінанси України. – 2009. – № 5. – С. 87–94.

10. Чижевська М. Кредитна кооперація як засіб подолання бідності та створення соціально-економічних вигод / М. Чижевська. Збірник наукових праць. Вісник національного університету водного господарства та природокористування. – Економіка, ч. II, випуск 4 (40) – Рівне, 2007. – С. 328-335.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ СІМЕЙНОГО ФЕРМЕРСТВА В УКРАЇНІ

SOCIAL AND ECONOMIC PRECONDITIONS OF FAMILY FARMING IN UKRAINE

У статті висвітлено результати дослідження соціально-економічних передумов розвитку сімейного фермерства в Україні. Проаналізовано ефективність сільськогосподарського виробництва в діючих вітчизняних формах господарювання. Визначено підприємницький потенціал вітчизняних домогосподарств та перспективи їх трансформації до нових ринкових форм господарювання. Проведено порівняльний аналіз показників людського розвитку в Україні та інших країнах світу. Обґрунтовано перспективи розвитку сімейних форм господарювання та доцільність їх державної підтримки на основі світового досвіду.

Ключові слова: сімейне фермерське господарство, трансформація, форма господарювання, виробничий потенціал, людський розвиток.

В статье отражены результаты исследования социально-экономических предпосылок развития семейного фермерства в Украине. Проанализирована эффективность сельскохозяйственного производства в действующих отечественных формах хозяйствования. Определены предпринимательский потенциал отечественных домохозяйств и перспективы их

трансформации в новые рыночные формы хозяйствования. Проведен сравнительный анализ показателей человеческого развития в Украине и других странах мира. Обсуждены перспективы развития семейных форм хозяйствования и целесообразность их государственной поддержки на основе мирового опыта.

Ключевые слова: семейное фермерское хозяйство, трансформация, форма хозяйствования, производственный потенциал, человеческое развитие.

In the article the research results of socio-economic preconditions for the development of family farming in Ukraine were highlighted. There was defined the efficiency of agricultural production in the current domestic forms. An entrepreneurial potential of domestic households and the prospects for their transformation to new market forms were determined. There was made a comparative analysis of human development in Ukraine and other countries. There were grounded perspectives of family farms and an economic feasibility of state support based on international experience.

Key words: family farm, transformation, form of management, production potential, human development.

УДК 631.115:330.342.4

Івченко В.Є.

заступник голови Комітету Верховної Ради України з питань аграрної політики та земельних відносин, здобувач ННЦ «Інститут аграрної економіки»

Постановка проблеми. Глобалізація має певні негативні прояви в сільському господарстві, зокрема вона призводить до виснаження земельних ресурсів, зниження рівня зайнятості в сільській місцевості. На противагу глобалізаційним процесам, сімейні фермерські господарства більш раці-

онально використовують наявні ресурси як через відсутність фінансових можливостей широкого впровадження інтенсивних технологій, так і через спадковість і відповідно територіальну закріпленість земельних наділів, на яких вони здійснюються господарську діяльність, оскільки деграда-

ція ґрунтів спричинює зниження їх виробничого потенціалу. Займаючи нішу неіндустріалізованого типу виробництва сімейні фермерські господарства не лише забезпечують харчову безпеку на регіональному рівні, але й створюють продукцію з високою соціальною вартістю. Одноосібні володіння та спільні або кооперативні сімейні фермерські господарства є формуючими факторами регіонального розвитку багатьох європейських регіонів, відіграючи значну роль в стратегії Спільної аграрної політики та глобалізаційних процесах [1]. Водночас, розвиток сімейних господарств в Україні стикається з проблемами забезпечення ефективного середовища їх діяльності, що функціонують переважно у формі особистих селянських господарств, які не можуть вважатись повноцінними учасниками аграрного ринку у зв'язку із відсутністю у них законодавчо закріпленого статусу як товаровиробника сільськогосподарської продукції, так і відповідно об'єкта державної підтримки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розвитку різних форм аграрного господарювання в Україні досліджували такі вітчизняні вчені, як В.Г. Андрійчук [2], С.В. Кальченко [3], М.Й. Малік і В.М. Заяць [4], В.Я. Месель-Веселяк і М.М. Федоров [5], Б.Й. Пасхавер [6] та ін. Водночас, недостатньо дослідженими залишаються питання розвитку сімейного фермерства за умов сучасних євроінтеграційних процесів в Україні. В даній області важливе значення мають праці зарубіжних дослідників щодо розвитку сімейного фермерства: К. Феррас-Сексто [1], К. Албоу [7], Д. Аллен [8], Л. Крістіансен [9], І. Данхофер [10], Е. Галдіано-Гомес [11] та ін.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення результатів дослідження соціально-економічних передумов розвитку сімейного фермерства в Україні та обґрунтування доцільності підтримки сімейного фермерства на основі світового досвіду.

Виклад основного матеріалу дослідження. За останні роки світова глобалізація ринків спричинила великі зміни в діяльності сімейних фер-

мерських господарств. Поява великих концернів, харчових компаній та їх дилерських мереж спровокували попит на певні унікальні продукти, який здебільшого можуть задовольнити лише сімейні ферми. Малі сімейні фермерські господарства є набагато гнучкішими, еластичнішими до змін і вимог ринку ніж великі корпорації. Вони здатні швидше адаптувати власне виробництво щодо особливих вподобань споживача, орієнтуючись на виготовленні унікальної продукції. Крім того, діяльність таких господарств має досить позитивні наслідки, зокрема у тваринництві, де застосовуються екологічні умови утримання і годівлі худоби, впроваджуються змішані методи ведення сільського господарства. Так зване «зелене» (екологічно безпечне) ведення фермерської діяльності має найкращий прояв саме в традиційній практиці сімейного фермерства. Саме сімейні господарства зберігають традиції, основні культурні цінності, які дозволяють досягати рівноваги у відношенні людина-навколишнє середовище, забезпечуючи сталий розвиток сільських територій.

Головною передумовою розвитку сімейного фермерства в Україні слід вважати відсутність можливості сучасними сільськими домогосподарствами ефективно реалізовувати власну продукцію, залишаючи їх поза ринком. Водночас, не слід залишати поза увагою й діючі форми аграрного господарювання, що в останні роки знаходяться на порівняно високому рівні ефективності власної діяльності відносно інших галузей вітчизняної економіки. Тому, обґрунтування соціально-економічних передумов розвитку сімейного фермерства слід розпочати з аналізу ефективності господарюючих структур аграрного сектору економіки.

За абсолютними показниками фінансової результативності вітчизняні сільськогосподарські підприємства демонструють в динаміці стабільне нарощування виручки та прибутку від реалізації сільськогосподарської продукції та послуг (табл. 1). В звітному періоді дані показники були

Таблиця 1

Динаміка показників результативності діяльності сільськогосподарських підприємств в Україні

Показник	Рік					Відхилення 2014 до 2010, +/-
	2010	2011	2012	2013	2014	
Чистий дохід (виручка) від реалізації сільськогосподарської продукції та послуг, млн грн	81165,2	104082,8	132206,1	133427,9	183529,7	102364,5
Прибуток від реалізації сільськогосподарської продукції та послуг, млн грн	14177,6	21833,3	22683,3	14294,1	38289,1	24111,5
Отримано прибутку на 100 га с. -г. угідь, тис. грн	68,8	106,0	109,6	70,1	186,8	118,0
Отримано прибутку на 1 зайнятого працівника, тис. грн	25,0	40,8	41,2	29,6	83,6	58,6
Рівень рентабельності сільськогосподарської діяльності, %	21,2	26,5	20,7	12,0	26,4	5,2

Джерело: сформовано та розраховано автором на основі [12]

вищими порівняно з 2010 р. у 2,3 рази та 2,7 рази відповідно. Позитивна тенденція підтверджується й відносними показниками з урахуванням площ сільськогосподарських угідь, кількості зайнятих працівників та собівартості виробництва в сільськогосподарських підприємствах.

Слід відзначити, що виробництво продукції рослинництва має порівняно вищу ефективність відносно тваринницьких напрямів спеціалізації в сільськогосподарських підприємствах, багато з яких є взагалі збитковими. Відповідно до отриманих даних, найбільш рентабельними видами сільськогосподарської продукції, що виробляється, є плоди та ягоди, виноград і насіння соняшнику [12].

Особливу увагу, в контексті перспектив розвитку форм аграрного господарювання, слід приділити господарствам населення як потенційним товаровиробникам сільськогосподарської продукції у формі сімейних фермерських господарств. Відсутність ефективних каналів збуту продукції, виробленої в господарствах населення залишається суттєвою перешкодою до закріплення їх місця на ринку сільськогосподарської продукції. Означена проблема підтверджується значними частками реалізованої продукції по окремих товарних групах. Так, в звітному періоді найбільша частка реалізованої продукції господарствами населення була зафіксована за напрямом молока та молочних продуктів – 62,3%. Слід відзначити також, що більше половини реалізованої картоплі (56,6%) і овочів (51,1%) належить господарствам населення, досить високим є їх вклад і щодо реалізації плодів та ягід і худоби та птиці в загальних обсягах реалізації. За рештою видів продукції переважна частка реалізації продукції сконцентрована в руках сільськогосподарських підприємств.

Зважаючи на ведення господарської діяльності сільськими домогосподарствами переважно натурального характеру, реалізація надлишків неспожитої продукції на стихійних ринках, переробним підприємствам і посередникам залишається важливим елементом формування доходів сільських жителів. Водночас, по окремих категоріям товарів рівень товарності виробленої продукції свідчить про високий потенціал домогосподарств як повноцінних учасників ринку сільськогосподарської продукції. Найвищий рівень товарності в звітному періоді було зафіксовано по виробництву молока (47,8%), ягід (47,5) та зернових (ячменю – 40,9%, пшениці – 36,1%, кукурудзи – 29,1%).

В сучасних наукових колах виникають постійні дискусії відносно можливості залучення найманих працівників на виконання певних видів робіт, надання послуг власниками домогосподарств у разі їх реєстрації у формі сімейних фермерських господарств. У Законі України «Про внесення змін до закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяль-

ності сімейних фермерських господарств» передбачено, що «для виконання сезонних та окремих робіт, які потребують спеціальних знань чи навичок, та які безпосередньо пов'язані із основною діяльністю, сімейне фермерське господарство має право залучати необхідних фахівців та сезонних працівників на договірних засадах» [13]. Тому можливість участі у трудовій діяльності даного господарського суб'єкта сторонніх осіб, що не є членами сім'ї, не стане стримуючим фактором для власників домогосподарств при переході в іншу форму господарської діяльності. За останніми даними 24% сільських домогосподарств залучали найманих працівників, більшість з яких виконували сезонні роботи (14%).

Виробничий потенціал домогосподарств підтверджується нарощуванням рівня їх забезпеченості господарськими спорудами і приміщеннями. Наявною є тенденція зменшення частки домогосподарств, що не мають жодних складських приміщень, а в структурному розрізі спостерігається нарощування частки господарств з відповідними будівлями для зберігання урожаю, зберігання техніки та реманенту і комплексного використання приміщень. Водночас відбулось скорочення частки господарств, що мають у власному користуванні приміщення для зберігання кормів і утримання худоби та птиці, що пов'язано зі зменшенням кількості відповідного поголів'я та занепадом тваринництва в даних господарських структурах.

Ще однією із передумов переходу господарств натурального характеру виробництва до статусу легального товаровиробника сільськогосподарської продукції є тенденція нарощування кількості техніки. Цікавим є те, що скорочення щорічного темпу приросту тракторів супроводжується стабільним збільшенням кількості сільськогосподарської міні-техніки, попит на яку постійно зростає серед власників суб'єктів дрібнотоварного виробництва у зв'язку із зручністю обробітку першими невеликих площ землекористування.

Окреслений потенціал вітчизняних господарств населення має стати першоосновою подальшої трансформації і розвитку форм аграрного господарювання у сільській місцевості, особливе місце в якій займатимуть сімейні фермерські господарства.

Сімейне фермерство можна вважати мультифункціональним феноменом, що, функціонуючи як виробництво-орієнтована система, включає також соціальний блок і блок управління впливу на навколишнє середовища. Відповідно до економічного підходу, сімейне фермерство ґрунтується на специфічних підприємницьких навичках, відносинах власності, поведінкових аспектах в умовах ризику, стійкості і індивідуальних досягненнях.

Аналізуючи загальний вклад сімейного фермерства в європейському економічному середовищі з погляду перспектив побудови аналогічної

структури аграрного сектору в Україні, варто відзначити переважаючі частки кількості відповідних господарюючих суб'єктів та зайнятих в них працівників, площ сільськогосподарських угідь та поголів'я худоби (табл. 2).

Так, близько 95% всіх фермерських господарств використовують лише сімейну працю, де відповідна частка зайнятих працівників переважає 80%. При чому суто сімейні фермерські господарства сконцентрували у власних руках 56,5% загальної площі сільськогосподарських угідь, утримуючи 55,4% загального поголів'я худоби. Водночас, відносні показники відображають порівняльні переваги часткового залучення найманих працівників зі сторонніх спеціалізованих організацій для виконання окремих робіт і послуг. В даному аспекті для України перспективним вважаємо розвиток сільськогосподарської обслуговуючої кооперації в сільській місцевості, що забезпечить додаткове підвищення рівня зайнятості в агропродовольчому секторі та суміжних галузях.

Однією із сильних сторін сімейних фермерів є їх стійкість. Всі ферми працюють в умовах ризику і невизначеності, характерних сільськогосподарській галузі. У власній діяльності вони постійно стикаються з біологічними ризиками шкідників і хвороб, намагаються подолати екстремальні кліматичні умови (посухи, повені) і ринкові шоківі ситуації, але особливістю сімейних ферм є збереження їх структури, функцій та ідентичності [10].

Думка щодо порівняльних переваг сімейних ферм над великими корпоративними організаціями відносно їх стійкості постійно викликає суперечки в наукових колах. Проте беззаперечним є те, що здатність сімейного фермера швидко реагувати на зміни технологічних, економічних, соціальних та політичних обставин є основоположним

фактором їх виживання в сучасному мінливому економічному середовищі. Культурна схильність до сільського господарства і землі, що відноситься до функціонуючих протягом тривалого часу аграрних формувань, також відіграє важливу роль. Яскравим прикладом стійкості даних господарств є проходження невеликих польських сімейних ферм через періоди вторгнення, впровадження централізованої планової системи та її колапсу та подальше їх функціонування.

З економічної точки зору, стійкість сімейних фермерів пов'язана з використанням сімейної праці. Коли ферма використовує для робіт членів сім'ї, замість найманих працівників, фермер і члени його сім'ї безпосередньо зацікавлені в кінцевих результатах роботи: вони є так званими «залишковими претендентами на дохід», після кінцевого розрахунку з постачальниками, землевласниками (у випадку діяльності на орендованих землях) та кредиторами [8]. Враховуючи це, власники фермерського господарства можуть економити ресурси на впровадженні засобів контролю та стимулювання працівників.

Крістіансен та Свінен у власних дослідженнях, обґрунтовуючи стійкість сімейних фермерських господарств, велике значення віддають впливу історичних, інституційних та політичних чинників [9]. Здійснивши історичний екскурс на особливості розвитку сільського господарства в Західній Європі, автори стверджують, що політика уряду була спрямована на підвищення конкурентоспроможності малих сімейних ферм, власники яких формували основну частину виборців в сільських округах. Для того, щоб залучитись підтримкою з боку сільських регіонів, урядом була створена інфраструктура (щодо наукових досліджень щодо поширення та підтримки кооперативів, що

Таблиця 2

Основні показники фермерських господарств в ЄС в залежності від ступеня залучення сімейної праці

	Всього	Ферми, що використовують лише сімейну працю	Ферми, де сімейна праця складає від 50 до 99,9%	Ферми, де сімейна праця складає від 0,1 до 49,9%	Ферми, що не використовують сімейну працю
Кількість господарств, тис. од.	12248,0	11610,9	256,4	79,4	301,4
Площа с. -г. угідь, тис. га	175815,2	99419,4	19055,7	9618,0	47722,0
Поголів'я худоби, тис. гол.	135212,3	74884,5	21226,4	9605,4	29496,1
Кількість зайнятих працівників, тис. осіб	9183,0	7377,2	540,3	316,7	948,8
Середній розмір господарства, га	14,4	8,6	74,3	121,2	158,3
Середнє поголів'я худоби, гол. на 1 господарство	11,0	6,4	82,8	121,0	97,9
Середня кількість зайнятих працівників, осіб на 1 господарство	0,7	0,6	2,1	4,0	3,1

Джерело: сформовано та розраховано автором на основі [14]

об'єднували б фермерські господарства малого розміру), що дозволило дрібнотоварним фермерам користуватись перевагами ефекту від масштабу, не втрачаючи при цьому специфічні особливості малого агроформування. Таким чином, сьогоднішній ефект стійкості сімейних фермерських господарств в Європі пояснюється як сутнісними характеристиками даних структур, так і політичними інтересами правлячих кіл.

Сімейні фермери використовують різні засоби щодо підвищення їх стійкості та гнучкості, зокрема: диверсифікацію виробництва із застосуванням несільськогосподарських видів діяльності, уникнення концентрації значної частки ресурсів на одному аграрному напрямку спеціалізації.

У деяких країнах сімейні фермерські господарства є більш активними щодо провадження диверсифікації, ніж корпоративні структури. Наприклад, в Румунії 37% фермерських господарств крім основного виробництва харчових продуктів та вовни здійснювали діяльність за додатковим видом, в той час як для сільськогосподарських підприємств аналогічна частка становила лише 30% [7]. Проте, така ситуація не є притаманною всім країнам ЄС і в багатьох випадках, наприклад, в Литві та Великобританії, корпоративні ферми більш схильні до диверсифікації через їх більш високий потенціал матеріального і людського капіталу.

Одним із найбільш успішних регіонів Іспанії, який називають «сільськогосподарським дивом» країни, є регіон Альмерія. Саме в ньому було проведено трансформаційні процеси, які дозволили значно покращити регіональний розвиток країни. Секрет успішного розвитку регіону був зумовлений інтенсивним вирощуванням продукції рослинництва, заснованим і реалізованим за рахунок численних невеликих сімейних ферм, а також локальних кооперативних структур збутового та обслуговуючого характеру, послугами яких скористалися не лише фермери, але й суміжні сектори економіки. Такий

вдалий інституційний «альянс» зробив приклад Альмерії фактично еталоном успіху для розвитку сільських іспанських регіонів саме завдяки діяльності та розвитку сімейних господарств [11].

Італія залишається країною, де дрібні фермери все ще займають значну частку сільськогосподарського сектора. При чому, їх конкурентні переваги, в порівнянні з іншими, базуються саме на якості виробленої продукції, а не на кількості. Саме сімейні фермерські господарства дозволяють запроваджувати заходи щодо підтримки поінформованості про важливість збереження і розвитку сільськогосподарських традицій і біорізноманіття. Тому, як зазначає Міністр закордонних справ Італії Е. Боніна, державна політика спрямована на підтримку сімейного фермерства та розвитку сімейних сільськогосподарських підприємств як на національному, так і на регіональному рівні, а також на заохоченні молоді до роботи в аграрному секторі [15, с. 10-11]. Останній напрям є актуальним для вітчизняного господарського сектору, зважаючи на відсутність системи стимулювання повернення молоді в сільську місцевість після отримання сільськогосподарської освіти в місті для роботи за спеціальністю. Повертаючись до європейського досвіду, слід відзначити, що більше 900 тис. власників фермерських господарств ЄС є особами молодше 35 років, 93% яких керують фермерськими господарствами, що використовують лише сімейну працю [14]. При чому молодь демонструє вищий рівень зацікавленості в розвитку кооперативного руху порівняно з менеджерами похилого віку, що безумовно є позитивним для розвитку сільських територій.

Загалом порівняно вищий рівень безробіття молоді відносно загальнодержавного є звичним явищем не лише для України, а й для інших країн, зокрема із актуального для нас європейського регіону (табл. 3).

Згідно даних «Доповіді щодо людського розвитку» [16] в рамках діючої Програми розвитку ООН

Таблиця 3

Показники людського розвитку та зайнятості в європейських країнах

	Індекс людського розвитку (HDI)	HDI ранг	Рівень зайнятості, %	Рівень зайнятості в сільському господарстві, %	Загальний рівень безробіття, %	Рівень безробіття молоді, %
Німеччина	0,916	6	56,7	1,5	5,3	7,9
Бельгія	0,890	21	48,8	1,2	8,4	23,2
Франція	0,888	22	50,1	2,9	9,9	23,9
Австрія	0,885	23	58,0	4,9	4,9	9,2
Іспанія	0,876	26	43,3	4,4	26,1	55,5
Італія	0,873	27	43,1	3,7	12,2	40,0
Чехія	0,870	28	55,4	3,1	7,0	19,0
Польща	0,843	36	50,7	12,6	10,3	27,3
Болгарія	0,782	59	46,4	6,4	12,9	28,4
Україна	0,747	81	54,7	17,2	7,5	17,4

Джерело: сформовано автором на основі [16]

(United Nations Development Programme) в 2015 р. Україна за індексом людського розвитку посідає 81 місце в світі. Решта порівнюваних країн європейського регіону хоча й займають відносно вищі позиції, проте за показниками рівня зайнятості і безробіття поступаються українським індикаторам. В даному аспекті вищенаведені слова Міністра закордонних справ Італії щодо актуальності стимулювання молоді до вибору роботи в сільському господарстві підтверджуються високим рівнем безробіття молоді в даній країні – 40%. Дійсно, зважаючи на низький рівень зайнятості в сільському господарстві в європейських країнах, яскраво вираженим є факт відсутності бажання працювати в аграрній сфері. Водночас, в Україні зафіксовано порівняно вищий аналогічний показник (17,2%). Провівши більш глибокий аналіз ситуації із працевлаштуванням, можна дійти висновку про досягнення Україною порівняно нижчого рівня безробіття в звітному періоді за рахунок самозайнятості селян на власних наділах. Фактично ж вітчизняні показники працевлаштування якісно є набагато гіршими, що й відображає загальний індекс людського розвитку в Україні та її позиція в загальному світовому рейтингу.

Висновки з проведеного дослідження. Першочерговим завданням щодо розвитку аграрного сектору і сільських територій України має стати створення системи ефективного стимулювання щодо легалізації сільськими домогосподарствами власної діяльності, що перебувають в тіні. В даному аспекті мають бути вирішені питання підтримки трансформованих господарських суб'єктів як товаровиробників сільськогосподарської продукції, офіційних учасників аграрного ринку. Зважаючи на окреслені соціально-економічні передумови трансформації господарств населення у сімейні фермерські господарства, відповідні суб'єкти дрібнотоварного виробництва стануть вагомою ланкою вітчизняного аграрного сектору економіки, забезпечивши вирішення проблем із працевлаштуванням сільського населення (зокрема молоді), збереження їх укладу, традицій і культури та розвитку сільських поселень.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Ferrás-Sexto C. Small-holdings and sustainable family farming in Galicia and Ireland. A comparative case study [el. res.] / C. Ferrás-Sexto, P. O'Flanagan // *Norois*. – 224 (2012). – Av.in.: <http://norois.revues.org/4281>
2. Андрійчук В.Г. Агрпромилові формування нового типу в контексті стратегії розвитку вітчизняного сільського господарства / В.Г. Андрійчук // *Економіка АПК*. – 2013. – № 1. – С. 3-15.
3. Кальченко С.В. Розвиток особистих селянських господарств в умовах системних трансформацій аграрного сектору: монографія / Кальченко С.В. –

Мелітополь, Видавничо-поліграфічний центр «Люкс», 2014. – 408 с.

4. Малік М.Й. Теоретичні засади та напрями трансформації особистих селянських господарств / М.Й. Малік, В.М. Заяць // *Економіка АПК*. – 2013. – № 5. – С. 87-95.

5. Месель-Веселяк В.Я. Теоретико-методологічне і нормативно-правове забезпечення трансформації аграрного сектору економіки України до ринкових умов господарювання, науковий супровід та ефективність запровадження / В.Я. Месель-Веселяк, М.М. Федоров // *Економіка АПК*. – 2015. – № 7. – С. 5-24.

6. Пасхавер Б.Й. Малі форми аграрного виробництва / Б.Й. Пасхавер // *Економіка АПК*. – 2013. – № 11. – С. 18-27.

7. Alboiu C. The impact of rural development program on agriculture and business/rural development in Lithuania and Romania: a mirror situation / C. Alboiu, G. Kuliesis, D. Salengaite // *Agricultural Economic and Rural Development, New Series*. – 2011. – № 1. – P. 77-90.

8. Allen D. The Nature of the Farm / D. Allen, D. Lueck // *Journal of Law and Economics*. – 1998. – № 41 (2). – P. 343-386.

9. Christiaensen L. Economic, institutional and political determinants of agricultural production structures in Western Europe / L. Christiaensen, J. Swinnen // *Department of Agricultural Economics, Katholieke Universiteit Leuven, Working paper*. – 1994. – № 11.

10. Darnhofer I. Strategies of family farms to strengthen their resilience / I. Darnhofer // *Environmental Policy and Governance*. – 2010. – № 20. – P. 212-222.

11. Galdeano-Gomez E. Sustainability dimensions related to agricultural-based development: the experience of 50 years of intensive farming in Almería (Spain) [el. res.] / E. Galdeano-Gomez, J. Aznar-Sanchez, J.C. Perez-Mesa // *International Journal of Agricultural Sustainability*. – 2013. – Vol. 11, issue 2. – Av.in.: <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14735903.2012.704306>

12. Сільське господарство України: Статистичний збірник [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – К. – 2016. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

13. Про внесення змін до закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств: Закон України від 31.03.2016р. за № 1067-19 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>

14. Agriculture, forestry and fishery statistics pocketbook. Family farming in the EU [el. res.] / Av.in.: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Farm_structure_statistics.

15. Interview with Emma Bonino [el. res.] / *Great insights*. – Dec. 2013–Jan. 2014. – Vol. 3, issue 1. – P. 10-11. – Av.in.: <http://ecdpm.org/wp-content/uploads/Great-Insights-Vol-3-Iss-1-Jan2013-Dec2014-Family-Farming-Food-Security.pdf>

16. Human development report 2015. Work for human development / *Communication Development Incorporated, Washington DC, USA*. – 2015. – 272 p.